

УДК: 370

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-82-84

Иманакунова К.Ш.

пед. илим. канд., доц.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Иманакунова К.Ш.

канд. пед. наук., доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Imanakunova K.Sh.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫН ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ**ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ****RESEARCH PROBLEM KYRGYZ PROVERBS**

Аннотация: Макалада кыргыз тилин окутуу улуттук баалуулуктарыбызга, улуттук дөөлөттөрүбүзгө байланыштуу окутулушу, тил аркылуу улуттук дөөлөттөрдү таанып билүү, улуттук дөөлөттөр аркылуу тилди таанып билүү зарылдыгы, макалдардын изилдениш тарыхы, макалдарды тилдик жана адабияттык аспектиде изилдөөдөгү өзгөчөлүктөр жөнүндө сөз болот. Ошондой эле кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында колдонуунун максаттары, жол-жоболору тууралуу илимий маалыматтар берилген.

Негизги сөздөр: кыргыз тилин окутуу, макалдардын тилдик жана адабияттык аспектиде изилдениши, улуттук баалуулуктар, макалдардагы көөнөргүс элдик акыл казыналар, маданияттуу сүйлөө, логикалуу, орундуу сүйлөөгө көнүктүрүү ж.б.

Аннотация: В статье на основе конкретных примеров проанализированы проблемы изучения кыргызского языка во взаимосвязи с национальным наследием, в также научные проблемы, связанные с необходимостью познания национального наследия посредством языка, прививанием студентам навыков говорить связно, последовательно, логично, уместно и культурно. Были рассмотрены конкретные примеры.

Ключевые слова: исследование кыргызских пословиц, национальные ценности, народная извечная мудрость, сокрытая в пословицах, привить навыки говорить культурно, логично, уместно и др.

Annotation: Based on concrete examples, the article analyzes the problems of studying the Kyrgyz language in relation to the national heritage, as well as scientific problems related to the need to learn the national heritage through language, instilling students with the skills to speak coherently, consistently, logically, appropriately and culturally. Specific examples were considered.

Keywords: study of Kyrgyz proverbs, national values, folk eternal wisdom hidden in proverbs, instill the skills to speak culturally, logically, appropriately, etc.

Кыргыз тилин окутуу тилдин грамматикасын, ал аркылуу окуучунун сүйлөөсү менен жазуусун өнүктүрүүнүн алкагынан чыгып, келечек муундун эртеңки бүтүндөй жашоо-турмушуна, ишмердүүлүгүнө керектүү болгон билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырууну биринчи орунга койду. Мындай өзгөчө, маанилүү максатты турмушка ашырууда, тилдин өзгөчө байлыгы болгон макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси да актуалдуулукка ээ болуп олтурат. Бул маселенин маани-маңызын, окутуудагы ордун, кызматын мыкты көрө билген Кыргыз эл мугалими Бектур Исаков бардык

мугалимдерге кеңеш берип, үлгү болуучу эки бөлүктөн турган «Санат сөз» топтомдорун (1-бөлүк. Б., Учкун, 2005, - 312 б; 2-бөлүк, Б., Учкун. 2005, - 288 б.) ар бирин 2000 нускада жарыкка чыгарды. Жаңычыл мугалим топтомдун экинчи бөлүгүндө: «Баарынан мурда санат сөз жөнөкөй адамга эмне үчүн керек? - деген суроо коюп, ага : «**Ал угуучуну ынтаа менен тыңшатуу, ойдун сулуулугу менен таасир этүү, таң калтыруу жана тез кабыл алдыруу үчүн керек. Санат сөз – укканды ырахат алдырган, улам-улам уккусун келтирген канаттуу кеп.** Аны менен акыл айтылып, тарбия берилет, эмне жаман, эмне жакшы экендиги, жашоо, адам, жаратылыш, заман санатталат» – деп түшүндүрмө-жооп берген [1].

Макалдар бир эле доордун жемиши эмес. Макалдар ички мазмуну, мааниси жагынан коомдук турмушту ар тараптан камтып, жашоодогу түрдүү карым-катнашты өткүр, көркөм сүрөттөп олтурат. Тек гана көркөм сүрөттөө эмес, макал – элдин философиясы, тарыхы жана тарбия куралы. Орто кылымдардагы түрк элдеринин, анын ичинен кыргыздардын философиялык ойлорунун өнүгүшүнө XI кылымда жашап өткөн Махмуд Кашкари менен Жусуп Баласагын өзгөчө салым кошушкан. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринин эмгектери жөнүндө философия илимдеринин доктору Ш.Базарбаев: «Алгачкы орто кылым доорунда эки ири илимий-адабий эстелик түзүлгөн», [2] – деп белгилегендей, мындан он кылым мурун жазылган бул эмгектер кыргыз элинин – педагогикалык мурастарынын үлгүсү экендиги маалым. Махмуд Кашкари «Китаб жавахир аннахв филугат ат түрк» (Түркий тилдер тууралуу синтаксистин маңыздары) китеби жана «Китаб диван лугат ат-түрк» (Түркий тилдер сөз жыйнагы китеби), мунун экинчиси «Диван лугат ит-түрк» бизге жеткен. «**Диван лугат ит-түрк**» (Түркий тилдер сөз жыйнагы) – тарыхый маалыматтарга таянсак, Махмуд Кашкаринин 1072–1077-ж.ж. жазган энциклопедиялык эмгеги. Мында түрк элдеринин (чигил, йагма, карлук, кыргыз, ууз, тухси, уйгур, кыпчак ж.б.) тилдериндеги 7500дөй сөз камтылып, арабчага которулган, **300гө** жакын **макал-ылакап**, 100 чамалуу ыр, этнографиялык маалыматтар берилген. Бизге анын 1266 - ж. 1-августта Абу Бекр ас Сави ад-Думашкы көчүргөн нускасы гана жеткен. Көчүрмө нуска Стамбул шаарындагы улуттук китепканада сакталууда [3].

Ал эми кыргыз эли үчүн ат көтөргүс эмгек жаратып кеткен, белгилүү түрколог, лексиколог, академик К.К.Юдахин да өз кезегинде 51 миң сөздү камтыган «Кыргызча-орусча» сөздүктү түзүү менен бирге эле кыргыз элинин макал-лакабын жыйноо ишине да өзгөчө көңүл бурган. Кыргыз элинин макал-лакаптары К.К.Юдахиндин көңүлүнө өзгөчө уюгандыгын профессор М.А. Рудов: «Пословицы и поговорки киргизского народа были предметом самого пристального внимания ученого. Он восторгался их смысловой меткостью, изысканностью и красотой словесной формы. Он часто пользовался ими в общественных выступлениях, в беседах, в разговорах с учениками, пословица и поговорка в его высказывании была – и зачином серьезной темы, и удачной остротой, и венцом суждения» деп белгилеген. [4]. Кыргыз тили мугалимдерине дидактикалык жардам берүү максатында кыргыз макалдарынын жыйналып, өзүнчө китеп түрүндө басылып чыккан топтомдорун хронологиялык тартипте төмөнкүдөй берүүгө болот: С. Закиров «Кыргыз элинин макал-лакаптары» / Түзгөн жана баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф., 1982 – 224-б.; «Макал-лакаптар» Эл адабияты сериясынын 10-тому, Түзгөн Ж. Койчуманов. – Б., 2001. – 208 б; «Макал-лакаптар». Түзгөн А. Алсеитов. – Б., 2005.; «Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү, 10551, жыйнаган Мухамед Ибрагимов. – Кара-Балта, 2005. – 500 б.; «Тил жана кеп жөнүндө сөз», түзүп, баш сөз жазган Ж.А. Чыманов. – Б., 2005. – 148 б (бул топтомдун өзгөчөлүгү-түзүүчү дүйнө элдеринин тилдериндеги тилге жана кепке байланыштуу макалдарды топтоп, басып чыгаргандыгында); «Кыргыз элинин макал-лакаптары» түзгөн А.А.Джапанов. – Б., 2009; «Макал-лакаптар», түзгөн А. Садыкулова. – Б., 2010. – 280 б; «Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы». Түзгөн С. Бекботоев. – Б., 2010. – 336 б. (Бул жыйнактын өзгөчөлүгү болуп, анда берилген ар бир макал менен лакапка түшүндүрмө берип, чечмелөөгө алгылыктуу аракеттердин жасалгандыгы болуп эсептелет. «Накыл сөз казынасы: Кыргыз элинин макал-лакап жана учкул сөз түрмөктөрү» Түзүүчүлөр: Гулия Таджиева, Айсулуу Курманбекова. – Б., 2011. – 728 б; «Кыргыз макал-лакаптары жана

нуска сөздөрү». Түзгөн жана баш сөзүн жазган Ж.Ы. Койчуманов. – Б., 2011. – 580 б. ж.б. Макалдарды атайын лингвистикалык изилдөөнүн объектиси менен предмети катары караган кыргыз тил илиминдеги алгачкы көлөмдүү эмгек Сали Гапаровдун «Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү» (Ф.: Мектеп, 1979. - 140 б.) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. Бул эмгекте С. Гапаров ошол кездеги кыргыз, казак жана орус окумуштууларынын эмгектерин талдоо, жалпылаштыруу аркылуу кыргыз макал, лакаптарынын синтаксисин терең талдап, аныктоого жетишкен. Кыргыз макалдарын тил илиминин салттуу алкагынан алып чыгып, аларды текст катары алгачкы изилдөө иши Алтынай Өмүралиевага таандык. Ал 2008-жылы «Кыргыз макалдарынын тексттик табыяты (тексттик этнолингвистикалык аспект)» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. Темадан көрүнүп тургандай, макалды текст катары карап, аны этнолингвистикалык өңүттөн иликтөөгө алган.

Кыргыз тилиндеги макалдарды (лакаптарды да) адабий аспектиден кеңири изилдөөгө алган эмгек Сапарбек Закировго таандык. Анын 1962-жылы басылып чыккан «Кыргыз элинин макал, лакаптары» аттуу китебинде макал менен лакаптардын адабият таануудагы табыяты кыйла кенен ачылып берилген. Эмгектин «Кириш сөзүндө» автор: «Ар кандай элдин оозеки чыгармасына көз жиберсек, көздүн карегиндей сакталып, укумдан-тукумга салттуу, бай мурас катары берилип келе жаткан макал, лакаптарды көрөбүз. Макал, лакапта ошол элдин тарыхы, турмушу, кыялы, салт-санаасы, үрп-адаты, күлкүсү, кайгысы, кыскасы, бүткүл өмүрү орун алган. Адам оюнун, акылынын сонун үлгүлөрү кылычтан өткүр, хрусталдай таза боюнча макал-лакаптарда сакталган», – деп [5], макалдардын көркөм адабий аспектисине басым койгон. Эл өзү жаратып, укумдан-тукумга таратып, жаш муундун акыл-эсин өстүрүүдө, көркөм эстетикалык табитин калыптандырууда кеңири колдонулуп келген эң бай мурастардын бири – макал-лакаптар. Атадан балага, укумдан-тукумга ыйык керээз катары жашап келе жаткан бул жанрды канчалык көп жыйнап изилдешсе да, ал уютулган кенчтей али чети оюлбаган бойдон келүүдө.

«Макал – адамдардын көп жылдардан бери келе жаткан философиялык ой корутундуларын жыйынтыктап, алардын турмуш тажрыйбаларынын негизинен алынган, рифмалашкан жана ритмдешкен бир же бир нече сүйлөмдө ойду бүтүрө айткан, тарбиялоо максатында колдонулган фольклордук чыгармалар. Адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы болгон макалдар дүйнөнүн бардык элине таандык болуп саналат, а түгүл айрым макалдардын мааниси окшош келет» [6]. Эгерде профессор К. Асаналиев менен Р.Кыдырбаева макалды элдик оозеки чыгармалардагы «жанрдын бир түрү» катары конкреттүү белгилешсе, профессор А.Муратов ж.б. аларды жалпылаштырып «фольклордук чыгармалар» катары карашат.

Албетте, бул маалыматтар жарык көргөн кыргыз макал-лакаптар жыйнактарынын жана илимий эмгектердин толук тизмеси эмес. Бирок ушулар аркылуу эле макал-лакаптарды топтоо, жарыялоо иштери тынымсыз жүрүп келе жаткандыгын, адамзат жашап турганда, тирүүлүктүн казаны кайнап турганда эл ичинде макалдар жаңырып, жаңыланып, улам кошулуп, макалдар боюнча эмгектер улам толукталып турары шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары. – Ф.: Мектеп, 1962. – 127-б.
2. Исаков Б. Санат сөз. – Б.: Учкун, 2005.
3. Иманкунова К.Ш. Кыргыз макалын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикасы. – Б., 2019. – 30-б.
4. Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты. – Б.: Айат, 2014. – 384-б.
5. Муратов А. Адабият – ыйман сабагы. – Б.: Мектеп, 2014. – 85-б.

Рецензент: филол. илим. канд., доц. Абдразакова Г.Ш.